

NUÄ UTGÄHU YA ZU'UË

HEMP
EDITORIAL

NUÄ UTGÄHU YA ZU'UË

NUÄ UTGÄHÜ YA ZU'UË

2012 bi 'yot'e

Nayeli García Hernández
Carolina Paredes Hernández
Saturnino M. Ambrosio Mezquite
Eugenio Chichicastla Banilla
Martdonio Coello Muthé
Pedro Moreno Martínez
José Luis Moreno Basilio

NJAUR

Nu <u>mü</u> ti nsoti rä fo'yo	7
Nu <u>mü</u> tuhu ra <u>onjö</u>	9
Manzoni rä fo'yo	11
Ma ra pjëgë ye dyoo	13
Ra foyo	15
Ra foge ra y'o	17
Ra hmafi ra haho	18
Ra m'enzi	20
Ra mfadi ra zi n'ondo	22
Ra mfaste ra zi ts <u>udi</u>	25
Ra njät'i ra kokobi	28
Ra nt <u>ofani</u>	31
Ra nt <u>udi</u> ra tsi käha	33
Ye ts'ijm <u>oo</u> k'o juens'i	35
Nt <u>utä</u> hñä	39

NT'UDI

Ya m'ui ya nähnu petsära mfädi te ne da xi kugihu ya mboni, ya ts'in ts'u, ya ýó ne mata ya zu'uë m'ui ka ra makaximhai, xikägihu te dä thogi ha ya hnini ne ha ma menguhu.

Nuna ra mfixuhé'mi pëts'i ra ya gi mfixuhé'mi ya nähnu ma yam'u. nuya ya mfädi ge utgáihu ya hogu m'ui.

Nupia pa hindä medi nára mai ma menguhu, di népi ga utihu nu ya ts'unt'u, ya nxutsi ne ya basjä'i, pa da xadi da m'ui xa nho.

Di xiähe gi hieti ma maihu he hingi mpumfrihu nu ya nt'utäte bi zo'u ma menguhu mayam'u.

Nu mu ti nsoti rä fo'yo

Nu 'ia jäi bu ma hnihilni mengubu
Mbitho xängu ia nt'ek'ei pets'i, ne ti
ho tä mämm'u jo bi yanni, kemmu 'ia
mengu'ui o inn'a ti ho tä xifi.

Xä mannia n'a niti ma zi tak'ei
nge bu'i ra 'ia zu'ue nge ja rä mmäi,
tengu rä fo'yo. I t'ek'ei nge nu mu
nzani ti b'ota n'a ra fo'yo bu rä ngu
ki b'ui, ne xoxti mëngi, né mabu ti
ünn'a ra 'iaha nge ma thokitho astä
ngem'u bi nsoti i hmambu ha ma hnihilni
MBITHO nunu rä nt'othé ti ja nu rä -

fo'yo bu ha n'a rä ngu jatho ti nsui
oke ti tunnull ya jäi b'uä rä nguä.

Njabumu numu inginnē nge tinso
rä fo'yo bu ha ni ngu tsefho ki
munmanhö'ui u ni mengu'ui bu
ha rä ngu ki b'ui.

Nayeli García Hernández - Ndëm'ää

Nu mu tuhu ra onjä

Ra m'ui ya jäi, ne ya jamfri ma
ya b'u ne ma pahya, pedeu ko ya mengu
ne ya h'angu nukuu ya b'eede ne ya thogi
ha ya ndämi numuu da mafi n'ata onjä
ha ta b'atha nguu.

Geu ya bede xa hiode ne xa b'adi
nuhuu ya nthotsa noya ne xa b'eete ko ya
niuite nuya xita ma yabuu, geha manhuu
ge inxa hio da tuhu n'a ta önjä ha ta
b'athangu habuu gi bui, b'u dä ntöde
ta thuu n'a ta önja ha ta b'athangu
te mahioni dra befi ko niz ya mengu,

Ge bu da ntuhu de ge menya na
ta onjä ha ta b'athanguu nubü da däti
n'a ta hñeni nuhu büi ha ta nguu, -
nubü mahoni dra thandi temä onjä
nu'ä bi ntuhu ngu ta menjä, xi ma
tit'o dra hñiki ne dra tho ne dra tsi
gat'oho nuu büi ha ta nguu; njabü
t'enage hindä hñut'i ta hñeni nuu büi
ha ta nguu.

Gehä n'a ta jamfri de nuhäi ya jääi
bui ha ta b'athu tä böthäi.

Mardonio Coello Muthé - Njunthe

Manzoni rä fö'yo

Nängu 'ia hia ijä nge i hmä nge ma
nja'mu nängu 'ia nt'ek'ëi nge mi man'u
'ia zi täk'ëi ne astä ke'ia pa ija'uatobë
i hmä.

Na tä hniti bi xikä ma xita rä nge tä
unni hanja nge ija tä xui i manzoni 'ia
f'oyo. Ne bi yengi. Nuu 'ia hnähnu tengu
thoju nge n'a mënguhu Mbitho i ja tä
hniti ti oxu nge manzoni h'ata f'oyo
i hmä nge nuu ia zu'ue tengutho ia
f'oyo ya bi tsanbi nge tä hietä n'a

rä jää.

Jaränjabu null 'ia zi täk'ei ipede
ne ni mantho nge numu bi ma räténxui
ne i manzoni n'a rä fo'yo injondäi zä tä
pombu hata. 'yü rä nge tä thoö n'a -
rä jää ya xändu, keä kää mää ra fo'yo
nge i hëf'a rä xüti ä rä tsondäi i -
thoki.

Nn'etä ma'mu nge nu mu tä oxu
nge i manzoni n'a rä fo'yo ingatsoni
kä ponmu nge nu mu innä tä ta'ju
ra tsondäi rä tü.

Nayeli García Hernández - Ndëmii

Ma ra pjëgë ye dyoo

Xi ri mbeñego ma kja mi ts'it'igo, mi kask'o e b'aga, ndenchjitz, pjad'i ñeje e nzhiniz, xoma xomza mi pokjome kja juajma mi tagobe, e pjiño ñe mi pjorigo e chjoo k'o o tujmiz nu in ts'ipale. Ma ra sëje nu ntempa ye ts'idyoxu a nizhi in pjeme, ngetma a ra nzhogtji kja in ts'ingimigo.

Ma xomiz tenxe k'o in zizigo, in ts'ipale, tsimale, nu in tatago. ñeje in nanago ra jmifritji kja ngosib'i. Daja pad o - mbiri o pjëgë na zehi ye dyoo kjanz
13

o k'jago da tróni nu in palego i jinga
pjëë na punkjt ye dyoo ma xomt? — nu
in pale o xits'koji — Ye dyoo pes'i na
zezhi in chjoo ngek'ua soo ta jant'a —
yo k'jogt ma xomt, matitji ma na jea
nu chjuu mbante o nu dya na joo nzhodi
in jodi e tee k'o sodye ñeje k'o a ta -
ntruu, a k'janu in pezhe nu in palego -
ngema o xists'koji: "Ma ri si'i da -
ts'ido ri pjori na joo, ri uni jñonu, ñe
nteje, dya ri dyab'z, ri pjotiji na joo,
ñeje ma ri nuji ye ts'iyoo ra jonte nge
ma na joo, ñe ma ye ts'idyoo xamit, —
xamit k'ja jomt o mata pjëë na zezhi,
ri pizki ngek'ual dyaata k'jogt nu mbante.

Nuyo ngek'od pezhe in ts'ipalego ma
k'ja ts'ikego.

José Luis Moreno Basilio — Triatijo

Ra fo'yo

Nu ya jäi maiamu mi päia nñaki
beü jän pon'ä n'a rät'i nge mu iüi n'a rät'i
hingi'o di ra n'a tä bëniä. Nge pu'bu
tsoru ya foy'o o din tunni nu bu ja tä
goxt'i ot'in tsodi ne dä ma nge nu na tä
ntsoi bu ja ra nge, ba bu dä sli hionfeni
kot'o tä jäi bupu ra ngu, dä din nfat'i
n'anguna beä din nmui bu ja ra ngu,
ne jamu üi nge kuia ya Fo'yo o hiza
fo'yo, ne dä ma nge épu n'a ra tsu*z*i
ra jäi o dä tsu*n*'a n'a ra tsu*t*'abi ra
jä 'iü ra bëtsi hogetseu ya honn'a

ta jäi maueñi.

Nu na jäi bi nexpu loin hionfeni
beä jänpoä rät'i nge üi tä xui, ne
binfat'i ya pabibauu.

Eugenio Chichicastla B. - Ndë'ma

Ra foge ta y'o

Ñaki ya jääi ja ga hnini ma ge mai zoni ya y'o nguya ueñe numuz ya bi nxui xikagihuz da tho n'ar thogi da nñothi o da ts'o nar ndä te n'a ma menguhuz, ma nehe nunmuz gi yohuz da nñoni ga ponñihuz ga kuhuz ga hogu nsohuz pa da got'i ta n'e ne inga tsanñihu numuz ga tsanñihuz ga thohuz na ta tsotothogi.

Ma xoge ya häi mai ode foge ya y'o - xikagihuz te da thogi ma ya yohuz da njapuz ga hñokahuz ga t'ohmuz ya thogz inga tsuhuz mu ga tsuhuz ga pihu ya jääi xo ma hñuhuz, ga ohuz te xikagihuz ya nfoge rá y'o pa da badi te ri boni ya foge y'o. Pedro Moreno martínez_M'onda

Ra mhafi ra haho

Ya jamfri ne ya hmui ya hnihilniha
ra bátha bot'äni, geu pede hänjä dta -
nja ra dumui ha n'aia ta n'angu hara
nguni hnihilni ge nub'u nuva n'angu,
ge enhñu inxhahio dä n'ode ta hmati
nu ra haho bu pötä ndee.

Bu mafi ra haho pötä ndee pede
mu ya mengu ge ta limafi hahot'ena
ge ote, ge nub'u mara hmafi haho ra
mara huat'i ra hnihilni na ta mengu
ha ta hnihilni, numu gi ode mafi ra

haho nuhi intē dra dogi nu'u ha rin
guu. Nub'u ta menguu ade mafi ta
haho ri nepi dä met' ubi ta bēhna ne ko
ya bëtsi, pa njabu dä huege nuü ta -
tzonhnt'ahi ha ta mui nguu, ha nub'u nu
hu ya mengu tingi hode ra hmafi ra
haho n'aal ñri gehu dä huat'i na ta
hñehni ha ta ngäk'e.

Ya pa ri thogi n'aal ta nangu hara
hñihni dä hñehmi ne dä b'edi ra te gehä
ra hñfadi xa zogu ya jähi ma yabu mi
pede ko ya metsi ne ya tsutsi ne ko
ta b'enä.

Mardonio Coello muthe - Njuunthe

Ra M'eni

Ya hnähñu padi da yotse ya hña
ya oni ma ge ra m'eni mai tuhu hiaxmu
ya bi hiatsi xifi ya mengu ya bi mokaxudi
pa da nangi da hoki ya mefi hoki
hiaxmu.

Ma nehe ya jää mai nangi ya bi
ñuxadi ya inte tsiki ya m'eni pa da
gutsi ni hí ne hingi hoki ya mefi xo
ya m'eni padi te da thogi, padi mai ho
ra tse, padi mai ja ra pa padi nehe
mai uai.

Xa zo ta nfeni pa da xikagihu ra
ota pa da nangi xo ya jai qde mupu
ja ta hnini mai yude te ma ta meni
go ge xii gi tini te gi tsi.

Pedro Moreno martinez - M'onda

Ra mtädi ra zi n'ondo

Nu na zi n'ondo, pa ra jäi gehni n'a
ra zi mbon'i hinte ra födi, sehe honi pa ra
ndu, ngeä n'a ra pa ngü n'aa juts'i n'ihi
pada zitsi ha ra mbonthi da futi ra za o
mara ya mpepi nüä honi ha ra ngüü, ma
maske njani nana zi mbon'i hinte maa
nii te ot'e, sehe ode, ne da n'o nubie da
y'eti, da zitsi o da gath'i ra hmuu, zo'o da
liyandi nana xa hyaa thogi nana zi mbon'i
da f'ena ge othu ra mtheni.

22 Pe na jäi xi xa bödi nexa zu^utui nüä

ra mfädi udi nana zi mbon'i, ngu da téna, nuni hnigi t'ambi n'a ra njamadi naä ra mfäste hani ra hmuu, hinga ta ngeäi, - nana zi n'ondo, nuni hingra tso mai, uti ra hmuu, nuäi padi, ngu ga behnu, ko nana zi mfadi uni, da thom'i da tumbi na ra hoyu muï, d'ra su xi hñó, pe hina nana zi mbon'i pëtsi da mëfi ta b'eti nuä xa sekuaibi.

Ra ngeäi nubu na zi n'ondo xa dantäni ne da mai ra xudi nga nde ma pa, nani udi ge ri ndeä da uäi, nubie ra hmuu o ya häi da hyandi njan'i da mant'a dakwati, da mëtsi ya mpepi o da kat'i ya data mbo ra nguu.

Nu ya jäi ne ra hmuu xi xa hyandi xi hñó niüä ra muï na zi mboni, nubu da y'ode da mafi ma dee ra xui, nubie da mponga ra jeya ra ndäxjua jeya ko ta y'onjeya, nuni maa, ra jeya da yuhu hinga hogi ta bot'i, hinga uai ndanthi,

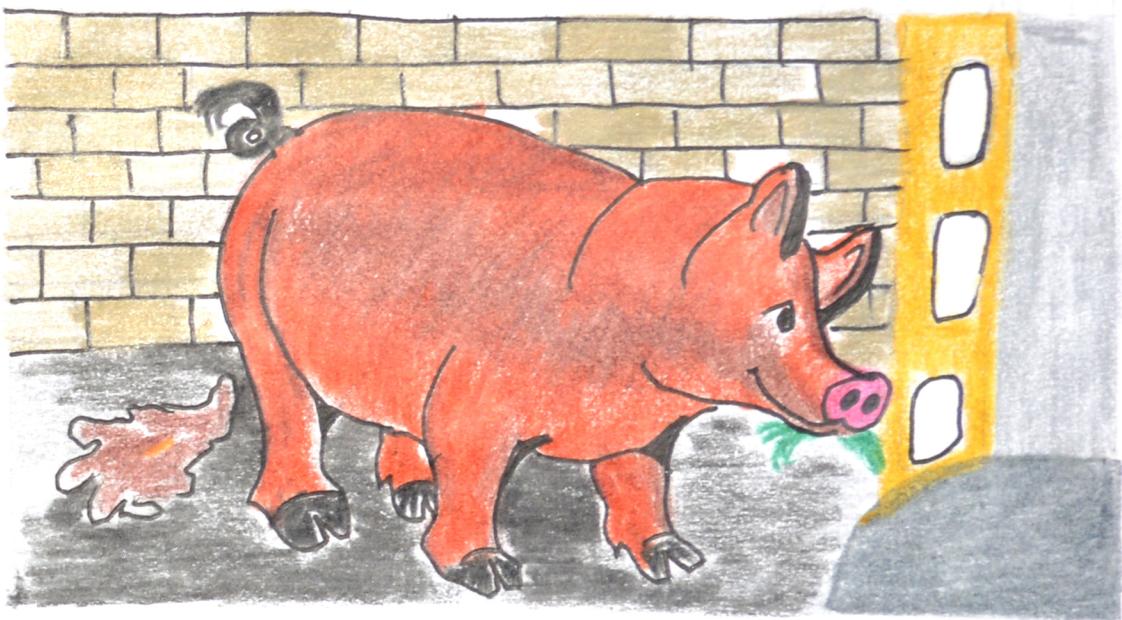
nubie ya hä'i o ra ma hmuu xi da tsomí,
ko ra kueäi da guu da umbäi ya mfei,
ngeä go ra tsoki pa hinda hogirajeyd.

Maske t'otue njani, nana zimboni,
nani hinte maa ni te ot'e, nuni peti
nuü ra bëfi da thutsui, ne da n'udi
nuä ra mfädi padi, ra ngeä nana
mfädi ma thoni da tsokui ngu de gathoga
ntudi pa naä ya jää'i da mai mefa, da
hñükä hara mfeni ge ya zi mboni hingi
petsi ra mfädi, da hyandi, nuya udi hanja
ra jää'i da badi da mai ne da hyandite
da hogi ha ra xihmai.

Ra ngeü: N'u di ne gi hyoka nuä
gi padi, ogi handi to'o gi umbi maske
da t'ai ya mfei...

Saturnino M. Ambrosio Mezquite - Njünthe.

Ra mfaste razi tsudi

Ya njamfri ne ya mui ya jäi ma
hamu, nugu mi handi, te mi peti ya zi
mbon'i, te mi ot'e, bu mi ne te da mad,
ngu di padihu, nu ya zi mbon'i hingi tsa
da niaui ra jä'i, nga ga handihu, ne nga
ga benihu, nu ya zi nuyu hüü tsa dinotsé
te manga n'a ngu ma n'aa, nugu häätsa
di nsipi te benga n'a ngu ma n'aa, nena
ngu ta jä'i xipäi ra n'angu te bed honi
o te beni.

Ra ngeä, na ra zi jä'i, handi te pefi 25

nuna zi mbon'i, hanja ta mui, hanja
ri botse ne ri güi ha ta xi hmai, ra nyeä
ta zi jä'i xu handi hanja ta mui n'a tol
zi tsudi, nana zi inbon'i xa hingi hakua
ya da n'a nga n'a ta pa, pa njani di hnoki
pa hinte da thogi n'a ta pa ngu ma n'ad,
ha naba hina taba petsa ra ya xu hyad.

Njani bu da handi ra zi tsudi da mantsi
ya paxi, ya ze data ne ngu xa di ntsoñ*i*,
da thandi ri botse ne ri güi, haxa nugu -
mantsi haja ra ähä, nubu xa pd ta
hyadi na ra jä'i ya padí geri ndee o nubu
ya da mengäi ra hyadi ma da mpadi ra
ndee, nubu njani nana zi mboni udi ge
ri ndeäi da nja ra tse.

Nana ntädi udi ra zi tsudi, ra jä'i
da hyandi njani, da mudi da hyoki ya
thuxo pari ndeäi hinga thogi ra tse, ha
nubu da boni ra tsoni da hnätsira pat'i,
da thandi njani, pa ngu nuu hingi padí
te xa hyandi, da tembi ge xa b'e ra

mfeni, ngeä thandi xa mexo ra pat'i,
ha xi ra pa ta hyadi, pe nani püdi
xi hño ge bu hinda hyoki nani na mpepi
pa dindeä da thogi ya xunhyaa da zoh
ra ngue di haät'i ra tse.

Nuya ya mfädi ya, ngu da thandi,
nuya ya mfeni xa bëdi ya zi jä'i ma hamu,
ngu da thandi mena otho ra mahui, da t'ena
nuäi udi yazi mbon'i otho ra muhui pa n'a
ra hogä ma'i, ngu nana udi razi tsüdi, xa hño
pa fats'i ra jä'i pa da metsi n'a ra hogä mu'i,
njani hingi thogi ndanthi ya xu hyad.

Ra ngeäi nuna mfädi na, xa hño da t'atui
ya zi bëtsi, ya zi bësjä'i, njani tu ta mu'i
ne ra te, hinda thogi ndanthi ya xahyad, da
beni, doi y'api ra njamadi nuäi ra mfädi udi
ra zi tsüdi, hinda hyandi ngu n'a ra mbon'i -
otto ra mfeni, ra ngeäi, "Hyopü da max'i ra
zi tsüdi, handi n'ena n'a ti n'oui, xada
madi ogi tsüi, ha bu xa gi madi, ogi mantäi,
njani him'e gi tsi... saturnino M. Ambrosio mesquite.

Ra njät'i ra kokobi

Mi ñaki ra meme Petra ge mayam'u
ya jää'i mi pädi ndä yötse ne ndä'i hiandi
te mi thogi nximhai, ngu ya thuhu ya -
ts'ints'u, ra mbotse ra hyadi, ra ndähi
ne ya qui.

Mi ma ge ya met'o jää'i xi mi petsi ya
hogämfeni, mi pädi num'u nda ho'i ra tse,
ndä uäi o gem'u to ndä'i thogí ná rathogi.

Mi pädi ndä yötse ra thuhu yats'ints'u
mi ñagagi he ta mama Petra ge nu ta

"kokobi" mbra menza ts'ints'u ge num'u
ndäi ntuhu ge mi jät'u ra ndäte.

Ra mfeni ra mama Petra bi zots'e ma
juäni ra pää' mi zu^udi ra menza hiëni bi
ntsaui, bi ntsaui, bi ma ra ntothe, bi ñ'o
bi ñ'o bi hioni ra ñithi pe hinte bi dini.

Ngatho ya pau bi ntsaui ra hiëni,
ena ge hiaxmu mi tsoho ra kokobi mi
topu ka ra hñaza nangdi ra ngu ndäi
ntuhu, ndäi ntuhu njaud "kokobi, kokobi,
kokobi" pege ena xi mi tsotu ra mui
ngäi ntuhu.

Ndäi ndui ndäi ntuhu hñumaxudi
ne ndäi gotu ra ne numu ya ndäi
hiatsi ge ena tsu ra hiadina.

Bi njapu hiaxmu, hiaxmu ta gö
ndu ra tsi mama Petra, ra pää'midu
bi ma ga mapu ra kokobi ya ni mba
pengi.

Nupia mu ya bi yotse ya jai da
ntuhu ra "kokobi" mbeni ge mui to da
du, ne xifi ya mengu "gi ntsunihu ha
gi yohu, ha gi pahu o te gi ot'ehu
pa hinte gi thohu".

Carolina paredes Hernández_ m'onda.

Ra ndonfani

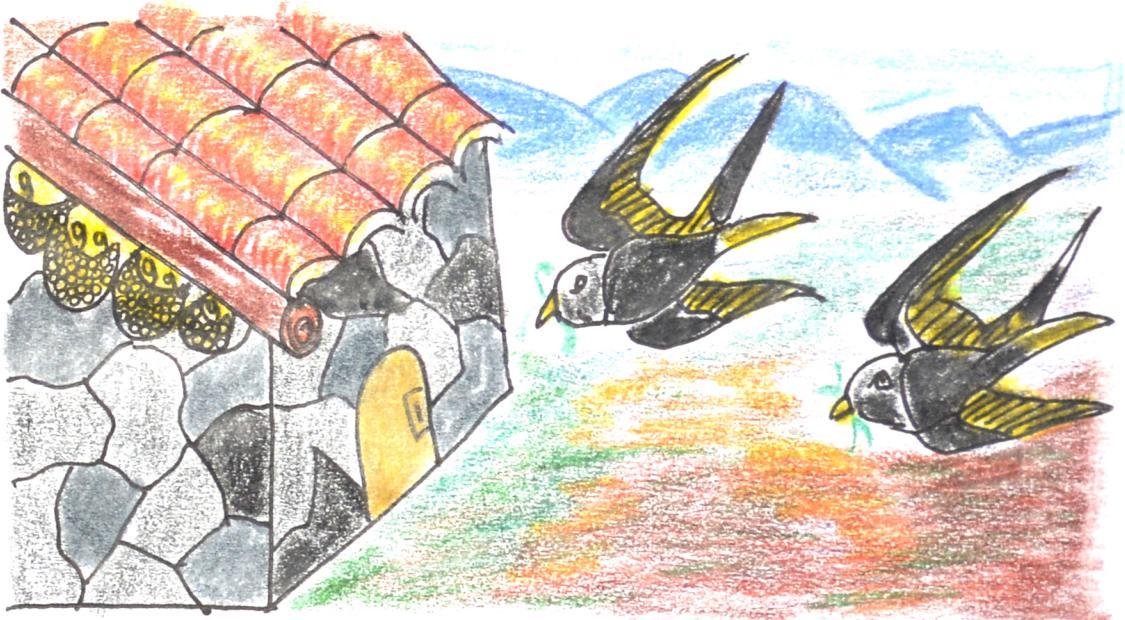
Nuü rä bet'e ya tsidäjäi maiamu
nge nu bu mi n'a rät'i, mi pät'i beä gä
pon'ärat'i mi xui ya jái beä ngänbon'u
yat'i.

N'a mat'i da üi da üi nge diüxä n'a
ndofani din pë'ni beä já't'oki ya pa bá
ëpu ne dä ma nge ürja n'a rät'i bëajä
t'oko, ma n'a rä pa dä üi nge di
üxä n'a rä t'ahä ndofani, mi hiatsi
dëanni beä gänmon'a mat'i, ne bi tsiki
ra ment'io o dinja ma pë'i, geä ja
pon'a rät'i dä üigoä.

Nüä rä jai bi muti bi fion feni
beä ja monä yat'i nge üi mu ráxui
rä jai.

Eugenio chichicastla B. - Ndëmä

Ra nt'udi ra tsi kā ha

Ma yam'u ya tita mi nākubi ya chūlo
bätsi ya hoga mfeni, num'u mi fadi ya
deti, mi mpefi, gem'u mi täku ya dethä
ua gem'u mi tsayo ka ra xudi ya za.

Mi ma ge ya jai tou mui ra zu u
hinto ho ni ra hñá u pëtsi n'a ra ho ga
m'u konge ya mengu, ndai ehe ra paä
ndai zoho ya káha ka ra ngu ndakati

Nu'u ya káha met'o ndai kontsäbi
ra ngu pa nda nu ha ge majuani ge

ya mengu mbra hogüjá'i, num'u njap'u
ya kähä nda gohi nda m'upu.

Pegè met'o ndäi nu hage majuáni
mba hoga jái ha ge mi pëtsí n'a ra
hoga m'ui, num'u njap'u mi johya,
ndäi ma mbra hmunts'i ya paxineña
boho pa ndi yót'e ya tsi t'oxi.

Mi ma nehe ge num'u mbra nkue
ya mengu mi pitubi ra tsi anxa ya
kähä, nu'u ndäi züü ge ndäi nzani ndäi
ma ne himbra pengi.

Mi ma njap'u ya tsi titane mi
xifi ya meto "Num'u gi hyandi da
zoho ya kähä ri ngü o gi pidi, nu'u
ba tsihi n'a ra hoga m'ui!"

Carolina Paredes Hernández - m'onda

Ye ts'ijmoo k'o juens'i

Ma xi mi pese na punkjt enreje ye mæjë, mi pokjome k'o tenxe yet'sitri n̄eje ye ts'inxuntr'i ra s̄t̄ijme e tsinst', e ts'ijmoo, n̄eje mi jodijme e tsikajnt'.

Da nu paa mi nzhodijme kja tsindare nu chjuc Jaltepec, mi na zoo ra kjogt' kja nu in tsijñinigo, mi pes'i nu punkjt e ndejnë. A mi nzhodijme na tsinrame, mi pagojme e tsich'a e tsitr'i, ma mi nzhodijme kja ne tsindare na tsixuntfi o janra da ts'ijmoo k'o o pedye n̄e

mi ngichi kja nreje, ma o janra nu ts'i xutr'i dya kja mi nee ra nzhodi, nge ma o kjago ne tróni d' Pje in janrige? - o nrít: o janrit e tsijmoo k'o juens'i - naño tsitr'i o mamit: - dya b'emi, ngeje da tsibézo k'o na potrjt, ma o janrigo nu tsindare, ye tsijmoo mi mi ngichi mi pedye, mi ngichi mi pedye, mi juensi na zehzi, ko da yeje e - tsitr'i mi dak'tji na punkjt, mi neji ra sirt ye tsijmoo k'o juens'i kjanu o xistk'o na jense - iyezi, jyezi dya ri, trortji, tēbeji ra xipjigo in tata, na tsixutr'i a mi jéblé e xonde.

Nudya dya mi para pje ro kjago, o kjogt ye pac, ma séjé nu tr'a békomi ro ma jodt in tsipale, utotrigo ñe ro xipji tenxe k'o o kjogt kja ne tsindare, ma ngarf u arago, nu tsipale go mamit:

36 "Dya ri suu, tenxe k'o p'ese kja ne

ts'indare dya ri nui.— Eté na joo ko
ta xitsí— Ma ra pedye da ts'ibus'u
ngema jodi ra sodya nu añima, ma ra
kjogt s'ondéjmít nge dya na joo nu
paá, ma ra b'obít da ts'ibezo nge nu
ts'imenzheje k'o pjort nu jomt kja nu
ts'indare o mara pedye ye ts'ijmoo k'o
juens'i na zezhi nge ma jéré e chopjt
o emerio, b'ibít e merio ko na joo
ñeje k'o dya na joo.

Tenxe k'o mambá nge ko jñaa
nu in ts'ipalego ma mi jingua.

José Luis Moreno Basilio - Jñatrjo

Nt'ut'ä hñä

mäi, m'ui - cultura

basjä'i, tsunt'u - joven

hieti, hyandi - ver

Fo'yo, 'yo - perro

nt'eke'i, nt'eke - respeto

ta k'ei, ndäi k'ei, ta jää'i - persona adulta

ntsot'i, tsot'i, n'ëi - vomitar

ntsui, nt'ui - regaño o pelea

tsétho, zétho - debemos

onjä', yunde, tsunfo - gallina

jamfri, yomfeni - creencia

b'athanguu, thi - patio

ntotsanoya, petui, thoku tahnäi - pasar la información.

n'onlo, butro, n'oge, b'utu - butro

tsondäi, ts'ondähi - mal aite

haho - zorra

nguk'ëi - carne de persona

metsi, båtsi - niño

men'i, tanfo, menjä', boxi - gallo

mbon'i, zu'ue - animal de cuatro patas
dutu, ütii, mitu - rata.

zi, tsi - término que se emplea para
respeto.

paxi, nai - basura

thuxo, thoxo, xi'yo - cobija

me x'o, pexio, p̄ets'i - cargar en el hombro.

ndunthi, xangu - mucho.

kokobi, zats'i, äxkä'yo - lechuza.

meme, mama, zuzu, bōtsu - abuelita.

kǟha, kā̄hai, paxmähé tsi - golondrina.

ndofani, tatifi, ndofri - caballo grande.

Nuna mfistófo rá' thuhu "NUĀ UTGÄHUU
YA ZU'UE" bi uadi bi t'ofo na rá'
mhunts'i hñahnu habu bi m'ui ya
'mehni n'a ngu n'a hñini Njunthe,
Mónda ne Ndé'má, rá 'ret'd ra hñato
záná rá jeya yoma 'ret'a ma qoto
petsi 'ret'a ma goho nt'ohni.